

Ἡ γῆ ἀποτελοῦσε τὴ βάση τῆς βυζαντινῆς οἰκονομίας κανόνας στὸν ὁποῖο ὑπαγότανε καὶ ἡ Θεσσαλονικὴ χώρα συγκέντρωσης καὶ διαμετακομῆς τοῦ μεγαλύτερου μέρους τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς τῆς Μακεδονίας καὶ τῶν Βαλκανίων: Ἐδῶ εἰκονίζονται γεωργοὶ ἀπὸ μικρογραφία Εὐαγγελίου τοῦ 11ου αἰ. (Παρίσι, Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη)

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ (4ος-19ος ΑΙΩΝΑΣ)

Πολυάνθρωπο ἀστικό κέντρο καὶ διοικητικὴ πρωτεύουσα, ἀπὸ τὸν 5ο αἰ., τοῦ Ἰλλυρικοῦ, δηλαδὴ τοῦ δυτικοῦ τμήματος τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, ἡ Θεσσαλονικὴ κατέχει τὴ σημαντικότερη θέση, ὕστερα ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, στὴν περιοχὴ αὐτῆ, στὴν οἰκονομικὴ ἀλλὰ καὶ στὴν πολιτικὴ ζωὴ τῆς αὐτοκρατορίας.

Νίκος Σθορώνος

Καθηγητῆς τῆς Ecole Pratique des Hautes Etudes, καὶ τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης

Ἡ Θεσσαλονικὴ θρίσκειται σὸ κέντρο ἑνὸς πυκνοῦ ὁδικοῦ δικτύου ποὺ τὴ συνδέει ἄμεσα μὲ τὴν Ἀνατολὴ καὶ τὴ Δύση. Ἡ Ἐγνατία ὁδὸς τῆς ἐξασφαλίζει τὴν ἄμεση σύνδεσίν της μὲ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὴν Ἀνατολὴ ἀπὸ τὴ μιά μεριά, μὲ τὴν εὐρωπαϊκὴ Δύση, διὰ μέσου τοῦ Δυρραχίου, ἀπὸ τὴν ἄλλη. Οἱ μεγάλες ἀρτηρίες ἀπὸ τὸ Νότο στὸ Βορῆα ἢ διαγώνιες μὲ τὶς διάφορες δευτερεύουσες διακλαδώσεις τους, τὴ συνδέουν μὲ τὶς βορεινὲς ἐπαρχίες

τῆς Βαλκανικῆς ὡς τὸ Δούναβη. Ὁ δρόμος ποῦ, διασχίζοντας τὴν κοιλάδα τοῦ Ἀξιῦ (Βαρδάρη), περνοῦσε ἀπὸ τὰ Σκόπια καὶ τὴ Ναισό, συναντᾶ τὴ μεγάλη διαγώνια ἀρτηρία, τὴ «βασιλικὴ ὁδὸ» ποῦ ξεκινᾶ ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, συνδέει τὰ σημαντικὰ ἀστικά κέντρα Ἀνδριανούπολη, Φιλιππούπολη, Σαρδικὴ (Σόφια) καὶ συναντᾶ, κοντὰ στὸ Βιμινάκιο, στὸ Βορῆα τὴν ἀρτηρία τοῦ Δούναβη - Ρήνου ποῦ περνώντας ἀπὸ τὸ Βελγιάδι καὶ τὸ Σίρμιο κατευθύνει

ταὶ στὴν Κεντρικὴ Εὐρώπῃ. Δύο ἄλλοι δευτερεύοντες δρόμοι συνδέουν τὶς μεγάλες αὐτὲς ἀρτηρίες μεταξύ τους καὶ ἐξασφαλίζουν τὶς συγκοινωνίες τῆς ἐνδοχωρᾶς μὲ τὰ παράλια τοῦ Αἰγαίου καὶ τῆς Θεσσαλονικῆς. Δύο διακλαδώσεις ξεκινοῦν ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῶν Σκοπίων, μιά δικτικότερα περνᾶ ἀπὸ τὴν Πελαγονία - Μοναστήρι, ἡ ἄλλη ἀνατολικότερα περνᾶ ἀπὸ τὸ Στίπιο καὶ Τιβεριούπολη (Στρούμνιτσα) γιὰ νὰ καταλήξουν καὶ οἱ δύο στὴν πεδιάδα τῆς Θεσσα-

λονικής. Τέλος μιά άλλη μεγάλη άρτηρια ξεκινά από τή Θεσσαλονίκη και διασχίζοντας τήν κοιλάδα των Τεμπών και τής Θερμοπύλες συνδέει τή Θεσσαλονίκη μέ τς πόλεις τής κεντρικής Ελλάδας. Τό χερσαίο αυτό δόκιο δίκτυο συμπληρώνεται μέ τή μεγάλη θαλάσσια μεσογειακή άρτηρια, τής οποίας ή Θεσσαλονίκη, ιδιαίτερα ύστερα από τήν κατασκευή από τό Μ. Κωνσταντίνο του τεχνητού λιμανιού, γίνεται σημαντικόσ σταθμός.

Ή προνομιακή αυτή θέση από τήν άποψη των συγκοινωνιών συντελεί μέ τή σειρά τής στην άνάδειξη τής Θεσσαλονίκης στό μεγαλύτερο οικονομικό κέντρο των Βαλκανίων γιά να γίνει, από τόν 9ο αιώνα και πέρα, ένα από τά μεγαλύτερα οικονομικά κέντρα τής αύτοκρατορίας.

Ή Θεσσαλονίκη είναι πράγματι από τόν 4ο αιώνα τό κέντρο συγκέντρωσης και διαμετακομίδης του μεγαλύτερου μέρους τής παραγωγής τής Μακεδονίας και όλόκληρου του Βαλκανικού χώρου. Ή άγροτική παραγωγή τής εύφορης κοιλάδας πού τήν περιβάλλει, και μεγάλο μέρος τής άγροτικής παραγωγής τής βαλκανικής ένδοχώρας ως τό Δούναβη, μεγάλο μέρος του όρυκτου πλούτου από τά μέταλλεια και λατομεία, καθώς και μεγάλο μέρος τής βιοτεχνικής παραγωγής συγκεντρώνεται στη Θεσσαλονίκη πού, ήδη από τόν 4ο αιώνα ως τόν 6ο περίπου αιώνα, παρουσιάζει αξιόλογη οικονομική δραστηριότητα.

Ένα μεγάλο μέρος τής βιοτεχνίας πού μαρτυρείται γιά τήν περίοδο αυτή στη Μακεδονία (φραντουργία, εργαστήρια βαφής ύφασμάτων, κατεργασίας δερμάτων, κατασκευής υφίψιδων, έπεξεργασίας γλυπτών, χαλκουργεία, εργαστηρίων τρυνητικής και γενικότερα εργαστήρια έπεξεργασίας μετάλλων) καθώς και ποικίλα έπαγγέλματα (γιατροί, ιππίατροι, τέκτονες, δάσκαλοι, παιδαγωγοί, δικηγόροι, έμποροι διάφορων ειδών) ήταν συγκεντρωμένα στη Θεσσαλονίκη. Γιά τήν ύπαρξη άλλωστε μεγάλης βιοτεχνίας στην πόλη, εκτός από τς σοβαρές ένδείξεις πού παρέχουν τά πολυάριθμα μνημεία τής (βασιλική 'Αγίου Δημητρίου, Ροτόνα του 'Αγίου Γεωργίου, 'Όσιος Δαβίδ) μέ τόν πλούσιο διάκοσμό τους, υπάρχουν και άμεσότερες μαρτυρίες: 'Από έργαστήρια τής Θεσσαλονικής προέρχονται μιά σειρά γλυπτών άρι-

στης τέχνης, όπως π.χ. τή γλυπτό από τή άθωνα του 'Αγίου Γεωργίου, πολλά και διάφορα τορευτικά προϊόντα από άσήμι, όπως διάφορα έπιτραπέζια σκεύη, μεταξυ των οποίων ένας όκταγωνικός δίσκος μέ σκηνές από τή ζωή του 'Αχίλλεα πού φέρει τήν έπιγραφή «Παιουλίπου Θεσσαλονικής» και ή λειψανοθήκη του 'Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονικής. Τά έργαστήρια επίσης των Χαλκείων μαρτυρούνται στό θαύματα του 'Αγίου Δημητρίου σύμφωνα μέ τά όποια ό 'Αγιος συνελήφθη από τούς στρατιώτες του Γαλερίου στη «Χαλκευτική» στοά πού φαίνεται να βρισκόταν στην περιοχή τής συνοικίας πού τοποθετείται γύρω από τήν Παναγία των Χαλκείων. Ένα από τά τέσσερα μεγάλα έργαστήρια κατασκευής όπλων πού είχαν ίδρυθεί στό 'Ιλλυρικό, βρισκόταν στη Θεσσαλονίκη. Ή Θεσσαλονίκη είναι επίσης τό μεγάλο κέντρο εισαγωγικού και έξαγωγικού έμπορίου μεγάλης άκτίας, όλόκληρου του Βαλκανικού χώρου.

Στήν αγορά τής Θεσσαλονικής συγχυάουν όχι μόνον έμποροι πού έρχονται από τή βαλκανική ένδοχώρα, αλλά και από τήν άνατολή, όπως συνάγεται από τό τμήμα έπιγραφής όπου αναφέρονται έμποροι από τήν 'Απάμεια τής Β. Συρίας και από άλλο τμήμα έπιγραφής πού περιέχει πιθανώς διακανονισμούς σχετικούς μέ τό έμπόριο εισαγωγής κατεργασμένων δερμάτων και πού αναφέρει συντεχνιακές οργανώσεις.

Λίγες είναι οι πληροφορίες πού έχουμε γιά τήν οικονομική ζωή τής Θεσσαλονικής και τής Μακεδονίας γενικότερα κατά τήν περίοδο του δου μέ 9ο αιώνα. 'Από όρισμένες όμως ένδείξεις μπορούμε να καταλάβουμε ότι οι άλλεπαύλες έπιδρομές των 'Αθαρo-Σλάβων, οι εκστρατείες των Βυζαντινών γιά τήν ύποταγή και τήν ένταξη των «Σκλαθινών» στόους διοικητικούς μηχανισμούς τής αύτοκρατορίας, πού άρχίζουν από τόν 7ο αιώνα, έπειτα οι συνεχείς πόλεμοι μέ τό Βουλγαρικό κράτος συνετέλεσαν στην υποχώρηση τής οικονομικής ζωής στην περιοχή και βέβαια στη Θεσσαλονίκη χωρίς να τήν εξαλείψουν όλότελα. Καί κατά τήν περίοδο αυτή ή καλά όχυρωμένη αυτή πόλη, πού άνθισταται μέ έπιτυχία στις 'Αθαρo-σλαβικές έπιδρομές εξακολουθεί να είναι τό σημαντικότερο οικονομικό κέντρο των Βαλκανίων, και ή έπικοινωνία του μέ τς γύ-

ρω περιοχές καθώς και μέ τήν Κωνσταντινούπολη δέν είχε διακοπεί.

Ή έμπορική κίνηση του λιμανιού τής πόλης δέν διακόπτεται ούτε κατά τήν περίοδο των άθαρo-σλαβικών έπιδρομών. 'Από τά θαύματα του 'Αγίου Δημητρίου γνωρίζουμε ότι έμπορικά πλοία μεταφέρουν συχνά σιτηρά και άλλα τρόφιμα στην πόλη, όπου ύπήρχαν σιταποθήκες του δημόσιου μέ άρκετά άποθέματα γιά τήν άντιμετώπιση των άναγκών του πληθυσμού. Δέν διακόπτεται επίσης ή έμπορική έπικοινωνία τής Θεσσαλονικής μέ τούς γειτονικούς σλαβικούς πληθυσμούς των σκλαθινών, μέ τούς όποιους σε πολλές περιπτώσεις οι Θεσσαλονικείς συζύσαν ειρηνικά. Τήν αξιόλογη οικονομική δραστηριότητα τής Θεσσαλονικής μαρτυρεί άκόμα ή ύπαρξη στην πόλη, οικονομικών ύπηρεσιών και ύπαλληλων άνάλογων μέ κείνους πού ύπήρχαν στην Κωνσταντινούπολη και σε άλλα οικονομικά κέντρα τής αύτοκρατορίας, όπως δείχνουν οι σφραγίδες των κομμερκιάρων πού προέρχονται από τή Θεσσαλονίκη και τήν περιοχή τής. Πρόκειται γιά άνώτατους οικονομικούς ύπαλλήλους μέ εύρύτατες τελωνιακές, αλλά και γενικότερες ρυθμιστικές του έμπορίου δικαιοδοσίες. Βρέθηκαν πράγματι στη Θεσσαλονίκη και τήν ένδοχώρα σφραγίδες «γενικών κομμερκιάρων άποθήκης». Οι κάτοχοι μερικών από αυτές, μαζί μέ τό λειτουργήμα της γενικού κομμερκιάρου άποθήκης τής Θεσσαλονικής, άσκούν και άλλα άνώτατα αξιώματα (του γενικού λογοθέτη ή του βασιλικού βαλνιτορός).

Έπίσης βρέθηκαν σφραγίδες των κομμερκιάρων δηλ. των οικονομικών τελωνειακών ύπηρεσιών των διαφόρων πόλεων, μεταξύ των όποιων και τής Θεσσαλονικής, πού χρονολογούνται από τόν 8ο αιώνα (737/738 ή 783/784). Πολυάριθμες επίσης άτομικές σφραγίδες κομμερκιάρων τής Θεσσαλονικής πού φαίνονται μεταγενέστερες (8ος-9ος αιώνας). Βρέθηκαν επίσης πολυάριθμες σφραγίδες «άθυσδικών» τής Θεσσαλονικής, ύπαλλήλων δηλαδή τής ναυτικής στρατιωτικής ύπηρεσίας «του δρογαριού των πλωμών» πού είχαν τήν έπίβλεψη τής ναυσιπλοΐας. Ή αξιόλογη οικονομική δραστηριότητα και ο πλούτος τής Θεσσαλονικής μαρτυρούνται άκόμα από τή μεγαλοπρέπεια και έπιβλητικότητα των

μνημείων της, όπως η 'Αγία Σοφία που χτίστηκε τόν 8ο αιώνα, όταν η Θεσσαλονίκη άνεδείχθη σέ Μητρόπολη έξαρτημένη από τό Πατριαρχείο Κωνσταντινούπολης καί όχι πλέον από τή Ρώμη, καί από τόν πλούσιο διάκοσμο της. Στήν ίδια αύτή περίοδο άνήκουν καί μερικά από τά ψηφιδωτά τού 'Αγίου Δημητρίου, όρισμένες τοιχογραφίες, όλα έργα ύψηλής τέχνης.

Ή ύποταξη τών Σλάβων πού θρικόσαντα έγκαταστήσαν στο έσωτερικό τής αυτοκρατορίας, ό έκχριστιανισμός τους καί ή θαθμισία άφομώσιψ τους, ό έκχριστιανισμός έπειτα τών έξω από τήν αυτοκρατορία Σλάβων καί Βουλγάρων, ή έδρασίωση τέλος τής βυζαντινής κυριαρχίας στό Βαλκάνια καί στις ιταλιωτικές κτήσεις δημιουργούν τις προϋποθέσεις μίας νέας περιόδου οικονομικής άκμης πού άρχίζει από τά μέσα τού 9ου αιώνα, ά ά νταθεί μέ τήν κατάργηση τού Βουλγαρικού κράτους στήν άρχή τού 11ου, καί θά συνεχισθεί ως τή φραγκική κατάκτηση. Ή σχετική ειρήνη πού έπικρατεί σ' όλόκληρο αύτό τό διάστημα επιτρέπει τήν ελεύθερη διακίνηση τού έμπορίου καί τήν άπρόσκοπη λειτουργία τού όδικού δικτύου γιά τό όποιο μίλησαμε παραπάνω. Σημείο συνάντησης τών άρτηρων αυτών ή Θεσσαλονίκη, στό λιμάνι τής όποίας συναντιούνται οι θαλάσσιοι δρόμοι πού συνδέουν τήν 'Ασία καί τή Βαλκανική, γίνεται τό μεγάλο έμπορικό διαμετακομιστικό κέντρο από τό όποιο περνά ένα μεγάλο μέρος τού έμπορίου 'Ανατολής - Δύσης.

Οι μαρτυρίες γιά τήν οικονομική αύτή άκμή τής Μακεδονικής πρωτεύουσας, πού γίνεται ή δεύτερη πρωτεύουσα τής αυτοκρατορίας καί ή δεσπόζουσα πώλη όλόκληρου τού δυτικού της τμήματος, είναι σαφείς καί εύγλωττες. Ήδη από τήν άρχή τού 10ου αιώνα, πριν από τή λεηλασία τής πόλης από τούς άραβες πειρατές (904), ή Θεσσαλονίκη είναι διεθνές έμπορικό κέντρο πού ή άκτίνα δράσης του φθάνει γιά τή Ρωσία διά τής Βουλγαρίας (γίνεται λόγος γιά έπικοινωνία μέ τούς Σκύθες «διά τών έμπορικών μεθόδων»). Στήν αγορά τής συχνάζουν αυτόχθονες καί ξένοι. 'Εδώ συγκεντρώνεται ή γεωφνική παραγωγή τής ένδοχώρας (άφθονια τής γεωργίας) καί τά προϊόντα τής βιοτεχνίας: σπικά (μεταξωτά καί μάλλινα ύφάσματα,

καί είδη πολυτελείας από χρυσάφι, άσημι καί λίθους πολύτιμους) πού πολλά θρικόσαντα στό χέρια τών κατοικών τής Θεσσαλονίκης πού είναι ύπερήφανοι γιά τή λαμπρότητα τών οικημάτων καί τών μνημείων της, γιά τήν έπιπονημική καί καλλιτεχνική της άνάπτυξη. Ή σπουδαιότητα τής Θεσσαλονίκης ως μεγάλο έμπορικό κέντρο στα Βαλκάνια φαιίνεται άκόμα από τήν προσπάθεια τού Συμμένων τής Βουλγαρίας άς καταλάβει τήν πόλη κατά τό μεγάλο Βυζαντινό - Βουλγαρικό πόλεμο τού όποίου τά θαθύτερα αίτια ήταν οικονομικά. Δέν είναι χωρίς σημασία ότι άφορμή τού πολέμου αύτού ήταν ή μεταφορά τού κέντρου άφιξης τών βουλγαρικών έμπορευμάτων από τήν Κωνσταντινούπολη στή Θεσσαλονίκη όπου καί έγκαταστάθηκε τό γενικό τελωνείο. Ή μεταφορά αύτή πού σύμφωνα μέ τούς χρονογράφους τής έποχής έγινε γιά τό εξυπηρετούνται οι 'Ελλαδικόι έμποροι «φιλόχρυσου καί αίσχροκερδείς» φίλοι τού ύπέρτερου τού πενθερού τού Λέοντα ΣΤ' Ζαουτσά καί πού έπιφελοόμενοι από τή θέση τους ως τελώνες άδικούσαν τούς Βουλγαρούς έμπορους στις έμπορικές συναλλαγές, σημαίνει ίσως μία γενικότερη πολιτική τού Ζαουτσά πού άποσκοπούσε στή ένίσχυση τής οικονομικής - έμπορικής δραστηριότητας τών Βαλκανίων δημιουργώντας ένα νέο μεγάλο διεθνές έμπορικό κέντρο στή δεύτερη πρωτεύουσα τής αυτοκρατορίας, πού ή θέση της στό σημείο συνάντησης τών χερσαίων καί θαλασσιών δρόμων μπορούσε νά γίνει ό οικονομικός σύνδεσμος άνατολής - Βαλκανίων ως τό Δούναβη καί Δυτικής Ευρώπης.

Πράγματι αύτό τό ρόλο παίζει ή Θεσσαλονίκη στους έπόμενους αιώνες παρά τήν προσωρινή της καταστροφή από τήν άραβική έπίθεση τού 904. Ή περιγραφή από τόν συγγραφέα τού Τιμαρίωνα (12ος αιώνας) τής μεγάλης δεκαήμερης έμποροπανηγύρεως πού γινόταν στο τέλος 'Οκτωβρίου έπ' εύκαιρία τής γιορτής τού 'Αγίου Δημητρίου, τά Δημήτρια, μάς δίνει μιά σαφή ιδέα γιά τήν οικονομική άνάπτυξη τής πόλης τόν 11ο καί 12ο αιώνα, έποχή τής μεγάλης επέκτασης όλόκληρης τής βυζαντινής οικονομίας καί τής σύνδεσης της μέ τίς παγκόσμιες άγορές. Στήν έμποροπανήγυρη αύτή συχνάζουν έμποροι πού έρχονται από παντού:

'Ελληνες από όλα τά μέρη τής αυτοκρατορίας, Βούλγαροι (Μυσοί) καί άλλοι Βαλκάνιοι ως τό Δούναβη, άκόμα Ρώσοι, Ούγγροι καί Τούρκοι καί δυτικοί (από τήν Καρπατία, 'Ιταλία, 'Ιβηρική χερσόνησο καί Γαλλία πού κατοικούσαν πέρα τών 'Αλπεων. Τά έμπορεύματα ήταν ύφασματα καί νήματα, πού έρχονται διά θαλάσσης από τήν 'Ιταλία, τήν 'Ισπανία, τό Γιβραλτάρ, από τή Φοινίκη καί τήν Αίγυπτο. Τά έμπορεύματα αύτά έρχονται άλλα κατευθινά στη Θεσσαλονίκη, άλλα έρχονται διά μέσου τού Εύξεινου στήν Κωνσταντινούπολη άπ' όπου μεταφέρονται μέ καρβάνια άλλων καί ήμίονων στή Θεσσαλονίκη.

Ή άλωση τής Θεσσαλονίκης καί ή νέα λεηλασία της από τούς Νορμανδούς (1185), ή φραγκική κατάκτηση πού άκολούθησε σέ λίγο μέ τούς συνεχείς πολέμους άνάμεσα στο κράτος τής 'Ηπειρου στο Βουλγαρικό κράτος καί στο κράτος τής Νικαίας, έπειτα οι συνεχείς άναστατώσεις τού 14ου αιώνα καί ή πρόδος τών οθωμανών Τούρκων θά συντελέσουν στή μείωση τών οικονομικών δραστηριοτήτων τής πόλης πού θά άκολουθήσει τή γενική οικονομική συρρίκνωση τής αυτοκρατορίας, μολοντί καί κατά τή μακροχρόνια αύτή περίοδο ή Θεσσαλονίκη δέν θά πάψει νά είναι ή πρώτη πώλη τών Βαλκανίων καί άμέσως ύστερα από τήν Κωνσταντινούπολη τό σημαντικό κέντρο οικονομικό καί πολιτικό κέντρο τής φθίνουσας αυτοκρατορίας, ιδιαίτερα μάλιστα κατά τόν 14ο αιώνα όταν μέ τήν άπώλεια τής Μ. 'Ασίας, τό κέντρο τής οικονομικής ζωής μεταφέρεται στα Βαλκάνια.

Κατά τήν τελευταία αύτή περίοδο ή άστική οικονομία τής πόλης παρουσιάζει τά γενικά χαρακτηριστικά τής όλης οικονομίας τής αυτοκρατορίας. Ή θάση τής οικονομίας παραμένει θέβαια πάντα ή γή, πού έχει συγκεντρωθεί, όσο ίσως ποτέ άλλοτε, σέ μιά ολιγάριθμη γαιοκτητική άριστοκρατία, λαϊκή καί εκκλησιαστική. Τά μεγάλα μοναστήρια τού 'Αθω καί μερικές οικογένειες άνώτατων άξιωματώχων καί τιτλούχων τού κράτους κατέχουν τό μεγαλύτερο μέρος τής μακεδονικής γής. Έχοντας στή διάθεση τους τήν άγροτική παραγωγή καί τά άπαράτητα οικονομικά μέσα έλέγχουν σέ σημαντικό βαθμό τήν άστική οικονομία. Οι μεγάλοι αύτοί γαιοκτήμονες πού μένουν στις πό-

λεις είναι συγχρόνως και οι ιδιοκτήτες πολλών εργατηρίων, και ιδιαίτερα και άστική εποχή αυτή, συμμετέχουν άμεσα ή έμμεσα στις βιοτεχνικές και έμπορικές δραστηριότητες των πόλεωv.

Τόν διπλό αυτό χαρακτήρα, άγροτικό και άστικό, παρουσιάζει και η Θεσσαλονίκη. Ένα μέρος των κατοίκων της άσχολείται με τις άγροτικές εργασίες, ένα άλλο μέρος με τη βιοτεχνία και κυρίως τό έμπόριο και τις μεταφορές που γίνονται στην περίοδο που μάς άπασχολεί είναι οι κύριες άστικές δραστηριότητες των Θεσσαλονικέωv.

Πράγματι με την ένταξη της Μακεδονίας στό κράτος της 'Ηπείρου, έπειτα με την πολιτική, για μία περίοδο, έπιρροή στό Βαλκάνια των Βουλγάρωv και Σέρβωv ενισχύθηκε τό έμπόριο με τη βαλκανική ένδοχώρα, ενώ με την εγκατάσταση εδω έμπορικώv παροικιών της Δύσης, ή Θεσσαλονίκη ένισχυεί τη θέση της ως σημαντικού σταθμού του διεθνούς έμπορίου Άνατολής - Δύσης. Βέβαια τό έξωτερικό έμπόριο μεγάλης άκτίνας περνά πολύ γρήγορα στό χέρια των έμπόρωv των δυτικώv 'Ιταλικώv πόλεωv, κυρίως στους Γενουάτες και Βενετούς, ύστερα από τό έξαιρετικά έμπορικό προνόμιο και τις τελεωνιακές άπαλλαγές που άποσπούγ οι ξένοι αυτοί έμποροι από

τούς θυζαντινούς αυτοκράτορες. Παραμένει όμως στους ντόπιους ένα μέρος από τό έσωτερικό ή διαβαλκανικό έμπόριο στό οποίο συναγωνίζονται θυζαντινοί και Σέρβοι. Παρτηρείται μάλιστα ότι στό έξωτερικό αυτό έμπόριο ή Θεσσαλονίκη κατάφερε να έκτοπίσει από την πόλη τούς Ραγυζαίους έμπόρους.

Στη Θεσσαλονίκη άλλωστε εγκαθίστανται σημαντικές έμπορικές παροικίες Γενουατώv (1261) και Βενετώv (1265) και τό λιμάνι της, που θεωρείται από τούς συγχρόνους ως ένα από τό σπουδαιότερα λιμάνια της άνατολικής Μεσογείου, έχει τέτοια κίνηση ώστε ν' άποτελεί όλόκληρη πόλη έκτεινόμενη έξω από τό τείχη της Θεσσαλονίκης.

Ή οικονομική άστική δραστηριότητα της Θεσσαλονίκης, μέσα στό πλαίσια βέβαια μιάς μεσαιωνικής οικονομίας άνάλογης με την φεουδαλική οικονομία της Δύσης, μαρτυρείται ακόμα από τούς κοινωνικούς αγώνες που παίρνουν στη Θεσσαλονίκη στό 14ο αιώνα, ιδιαίτερη έμφαση.

Ή κοινωνική διαστρωμάτωση που παρατηρείται και σέ άλλα μεγάλα κέντρα της αυτοκρατορίας διαπιστώνεται και στη Θεσσαλονίκη, όπου όμως ή κάπως άφθονότερη πληροφόρηση που παρέχουν οι πηγές, λόγω των ιδιαίτέρωv ιστορικώv συνθηκώv που περιγράφουν, έπιτρέπουν

κάπως άκριβέστερες διακρίσεις. Συναντάμε κι εδω τη γαιοκτητική άριστοκρατία (άρχοντες με τό γενικά χαρακτηριστικά που διαγράφημε παραπάνω) τις μεσαιές τάξεις (μέσοι) με τη διπλή οικονομική βάση, άγροτική (μεσαιο - ιδιοκτήτες γης) και συγχρόνως άστική (κάτοχοι εργαστηρίων και έπιτεφραλής εργαστηριακώv έπιχειρήσεων, έμποροι) και τό «δήμο», που είναι κάπως δύσκολο νά καθορισθεί με άκριβεια τό κοινωνικό του περιεχόμενο· πρόκειται για τεχνίτες, εργάτες παντός είδους που περιβάλλονται από άλλα λαϊκότερα στρώματα ποικίλης μόνιμης ή συγκυριακής άπασχόλησης. Στις πολιτικές διαμάχες που κατέληξαν σέ έμφυλίους πολέμους, ανάμεσα στις δυναστείες των Παλαιολόγωv και των Καντακουζηνώv, οι κοινωνικές αντίθεσεις ανάμεσα στις παραπάνω κοινωνικές ομάδες που ύποθόσκουν σ' όλόκληρη την αυτοκρατορία βρίσκουν την ευκαιρία νά φανούv καθαρότερα στό μεγάλα κέντρα και ιδιαίτερα στη Θεσσαλονίκη με την επανάσταση των Ζηλωτώv. Άν οι μεγάλοι γαιοκτήμονες στη μεγάλη τους πλειοψηφία συντάσσονται με τό Καντακουζηνό, ή στάση των δύο άλλων ομάδωv παρουσιάζει χαρακτηριστικές άποχρώσεις που έπιτρέπουν τη διαφοροποίησή τους.

Μέσοι και «δήμος», στην πλατεία τους έννοια, συντάσσονται βέβαια με τόν 'Ιωάννη Παλαιολόγο, που τόν θεωρούv τό νόμιμο μονάρχη, απαιτούv όμως συγχρόνως και τη συμμετοχή τους στην εξέσκηση της εξουσίας με την κατοχύρωση των παλαιών προνομιωv που άφορούν σέ κάποια μορφή αυτοδιοίκησης της πόλεωv για την οποία δεν έξουμμε πολλά πράγματα. Στην εξέλιξη όμως των κοινωνικο-πολιτικώv αυτώv αγώνωv οι μέσοι διαχωρίζουν τη στάση τους από τό λαϊκότερα στρώματα, που με κύρια δύναμη τούς ναυτικούς και τούς εργάτες του λιμανιού της Θεσσαλονίκης πρόβαλλαν περισσότερο προχωρημένα κοινωνικά αίτήματα. Δεν έξουμμε τις λεπτομέρειες για τό χαρακτήρα της όργάνωσης (συντεχνιακής ή και πολιτικής) των διαφόρων αυτώv οργανώσεωv των μέσων και του δήμου, μιά τέτοια όμως όργάνωση πρέπει να ύπήρχε και στην ήγεςία της, μάλιστα, συμμετείχαν άτομα που άνήκαν στις άνώτερες κοινωνικές τάξεις (Παλαιολόγοι).

Βιοτεχνία και ποικίλα επαγγέλματα είναι οι τομείς της άστικής οικονομίας της Θεσσαλονίκης που διατηρεί τό διπλό χαρακτήρα οικονομίας, άγροτικό και άστικό. Έδω εικονίζονται ένας σιδεράς κι ένας συμβολαιογράφος από μικρογραφία των Όμιλών του 'Ιωάννη Δασμοκληνού, 11ος αι. (Παρίσι, Έθνική Βιβλιοθήκη).

Πλανόδιος έμπορος από μικρογραφία των Όμιλών του 'Ιωάννη Δασμοκληνού, 11ος αι. (Παρίσι, Έθνική Βιβλιοθήκη).

Ἡ πρόοδος τῶν Τούρκων στή Μακεδονία καί ἡ κατάκτηση τῆς Θεσσαλονίκης (1430) θέτει τέρμα, ἔστω καί προσωρινό, στήν ἀνάπτυξη τῆς πόλης.

Στους πρώτους αἰῶνες τῆς τουρκοκρατίας ἡ Θεσσαλονίκη, τῆς ὁποίας οἱ κάτοικοι κατά τόν 12ο αἰῶνα υπολογίζονται γύρω στίς 100.000, δέν φθάνουν, στό τέλος τοῦ 16ου αἰῶνα, οὔτε τίς 20.000, συμπεριλαμβανομένων καί τῶν Τούρκων (5.500 περίπου) καί τῶν Ἑβραίων, πού διαγιγμένοι ἀπό τόν 15ο αἰῶνα ἀπό τίς γερμανικές χώρες καί τήν Ἰσπανία κυρίως καί τήν Πορτογαλία ἀλλά καί ἀπό ὀρισμένες περιοχές τῆς Ἰταλίας ἐγκαταστάθηκαν ἀθρόοι στή Θεσσαλονίκη. Ὁ ἑλληνικός πληθυσμός φαίνεται νά ὑπερέβαινε τίς 7000 κατοίκους. Ἡ λεηλασία τῆς πόλης ἀπό τοῦς Τούρκους, ἔπειτα οἱ ἐξολοθισμοί καί ἡ φυγή τῶν κατοίκων, γενικό φαινόμενο τῆς πρώτης περιόδου τῆς κατάκτησης, συντέλεσαν στόν οικονομικό τῆς μαρasmus. Ἡ οικονομική ὁμως ζωὴ τῆς πόλης ἀρχίζει πάλι νά ἀναπτύσσεται μέ θραύση ρυθμοῦ ἀπό τό τέλος τοῦ 16ου αἰῶνα. Τά εὐνοϊκά μέτρα πού παίρνει ὁ σουλτάνος, κυρίως ἡ ἀπαλλαγὴ τῶν κατοίκων ἀπό ὀρισμένους φόρους συντελοῦν στήν ἐπάνοδο στήν πόλη ἑνὸς μέρους τοῦ χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ πού εἶχε φύγει καί στή συγκέντρωση ἐδῶ πλήθους θλαχοφώνων ἀπό τὰ Ἄγρια καί τόν Ἄχελω, καθὼς καί πλήθους τοῦ γύρω ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ, ἔτσι πού στήν ἀρχὴ τοῦ 17ου αἰῶνα ὁ χριστιανικός πληθυσμός τῆς πόλης εἶχε διπλασιασθεῖ παρῆμενε ὁμως ἀκόμα τό τρίτο στοιχείο ἔπειτα ἀπό τοῦς Ἑβραίους καί Μουσουλμάνους, γιά νά φθάσει στό 18ο αἰῶνα, τήν ἐποχὴ τῆς ραγδαίας ὀστικοποίησης τοῦ χριστιανικοῦ στοιχείου τῆς Μακεδονίας μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς βιοτεχνίας καί τοῦ ἐμπορίου. Γύρω στό 1733 τό ἑβραϊκό στοιχείο τῆς Θεσσαλονίκης ἀριθμεῖ 18.000 μέ 20.000 μέλη, τό μουσουλμανικό 10.000 περίπου, τό χριστιανικό στοιχείο 8-9.000 μέλη. Στά τέλη τοῦ 18ου καί στίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰῶνα ὁ πληθυσμός τῆς πόλης ἀριθμοῦσε γύρω στίς 60.000 κατοίκους, ἀπό τοῦς ὁποίους 30.000 περίπου Μουσουλμάνοι, 12.000 Ἑβραῖοι καί 16.000 Ἕλληνες.

Ὅπως φαίνεται ἤδη ἀπό τήν ἐξέλιξη τοῦ πληθυσμοῦ ἡ οικονομική ζωὴ τῆς Θεσσαλονίκης ξαναβρίσκει αἰγά

Σκηνές ἀγροτικῆς ζωῆς (Κωδ. 14, φ. 386 B, Μονή Ἐσφιγμένου).

- σιγά τόν κανονικό τῆς ρυθμοῦ καί ξαναγίνεται, στό 18ο αἰῶνα, ἡ οικονομική πρωτεύουσα ὀλόκληρου τοῦ Βαλκανικοῦ χώρου πού συγκεντρώνει καί διαμετακομίζει τὰ ἀγροτικά καί βιοτεχνικά του προϊόντα. Ἡ οικονομική αὐτὴ ἀνάπτυξη δέν γίνεται βέβαια χωρὶς δυσκολία. Τό τιμαριθμικό σύστημα τῶν Τούρκων πού ἐξελίσσεται γρήγορα στήν πράξη σέ ἕνα «ἀποκεντρωτικό» σύστημα στό ὁποῖο πασάδες διοικητές τῶν ἐπαρχιῶν ἐνεργοῦν σάν αὐτόνομοι δεσπότες καί ὡς μεγάλοι τιμαριῶτες (μπέηδες ἢ ἀγάδες) εἶτε ὡς ἐκπρόσωποι τῶν τοπικῶν ἀρχῶν αὐτοδιοίκησης (οἱ περίφημοι ἀγιάννηδες), εἶτε ἐπὶ κεφαλῆς διαφόρων κρατικῶν οικονομικῶν ἢ παραστρατιωτικῶν ὑπηρεσιῶν (ἐνοικιαστές μοικατῶν, ἐπιθεωρητές τῶν ἀρματολικίων κλπ.) ἐπεμβαίνουν αὐθαίρετα καί ἀνεξέλεγκτα ἀπό τήν κεντρικὴ διοίκηση στήν οικονομικὴ ζωή.

Ἡ περίπλοκη καί βαρεῖα φορολογία πού «ρυθμίζεται» ἀπὸ τίς ἀνάγκες τῆς στιγμῆς καί τίς αὐθαίρεσες τῶν οικονομικῶν ὑπευθύνων, ἡ πλήρης τέλος, ἀπουσία νομοματικῆς σταθερότητας τοῦ τουρκοῦ νομοματικῶν συστήματος μέσα στό ὁποῖο τὰ παντός εἶδους ξένα νομοματα κυκλοφοροῦν ἐλεύθερα χωρὶς οὐσιαστικό ἔλεγχο καί λειτουργοῦν σάν ἀπλά ἐμπορεύματα ἐπιτρέπουν κάθε εἶδους κερδοσκοπίες. Ὅλες αὐτές οἱ συνθήκες εἶναι δυσμενεῖς ὁροι γιά τήν ἀνάπτυξη μεγάλης οικονομικῆς δραστηριότητας.

Παρά ταῦτα ἡ πλούσια ἀγροτικὴ παραγωγή τῆς Μακεδονίας ὑποβάσταζει μιά ἐντονη βιοτεχνικὴ καί ἐμπορικὴ δραστηριότητα, κυρίως στά ἀστικά κέντρα, πού ἐντένεται συνεχῶς ἰδιαίτερα τήν ἐγκατάσταση ἐδῶ ξένων δυτικῶν ἐμπόρων πού διεξάγουν τό ἐξαγωγικό καί εἰσγωγικό ἐξωτερικό ἐμπόριο μεγάλης ἀκτίνας. Ἡ ἐμπορικὴ αὐτὴ κίνηση τῶν δυτικῶν συντελεῖ στήν ἀνάπτυξη τοῦ ντόπιου στοιχείου πού ἔχει στά χέρια του ὡς τὰ μέσα περὶ τοῦ 18ου αἰῶνα τό ἐσωτερικό ἐμπόριο, καθὼς καί σημαντικό μέρος τοῦ χερσαίου ἐμπορίου πού φθάνει ὡς τήν κεντρικὴ Εὐρώπη. Συντελεῖ ἐπίσης στήν ἀνάπτυξη τῆς βιοτεχνίας. Σ' ὀλόκληρη αὐτὴ τὴν κίνηση ἡ Θεσσαλονίκη κατέχει τήν πρωτεύουσα θέση. Δίπλα στή Βενετικὴ ἐμπορικὴ παροικία, τῆ μόνῃ πού ὑπῆρχε στή Θεσσαλονικὴ ὡς τὰ μέσα τοῦ 17ου

αίωνα, προστίθενται, στο τέλος του αιώνα οι Γάλλοι, έπειτα στην αρχή του 18ου οι Άγγλοι και άκολουθούν άργότερα έμποροι τών διάφορων Ιταλικών κρατιδίων (Γένοβα, Δύο Σικελίες), Ραγούζαίοι, Όλλανδοί, Δανοί, Σουηδοί, Αυστριακοί, Γερμανοί και τέλος οι Ρώσοι (άπό τό 1774). Προστατευόμενοι άπό τούς ιδιαίτερες οικονομικούς όρους τών συνθηκών που είχαν συνάψει τό αντίστοιχα κράτη μέ τήν οθωμανική αυτοκρατορία και διαθετότα άφθονα κεφάλαια, καταφέρνουν, όχι πάντα εύκολα, να υπερικούν τής διάφορες δυσκολίες που παρεμβάλλουν οι Τούρκοι και νά κάνουν τή Θεσσαλονική τό μεγάλο έμπορικό κέντρο όλόκληρων τών Βαλκανίων και ένα άπό τά μεγάλα λιμάνια τής Μεσογείου.

Άπό δώ έξάγονται, διά θαλάσσης, ό όλες τής χώρας τής Μεσογείου και διά ξηράς στήν Κεντρική Εύρώπη, σιτηρά, μαλλιά, θαμβάκι και καπνός, δέρματα, γουναρικά, κερύ, μέλι κλπ. προϊόντα. Επίσης τά προϊόντα τής βιοτεχνίας, κυρίως νηματα και χονδρό-ύφασματα που προορίζονται γιά τήν κατανάλωση στίς άποικίες τών δυτικών δυνάμεων. Εισάγονται είδη πολυτελείας, θελούδα και μεταξοτό, έπιπλα, άποικιακά κλπ. Δίπλα τό έξωτερικό αυτό έμπόριο στό όποιο μετέχουν άπό τόν 17ο αιώνα και ώς τό μέσα του 18ου και οι ντόπιοι Έλληνες κι έπειτα κι άλλοι Βαλκάνιοι, ώς πράκτορες τών μεγάλων ξένων οίκων, αναπτύσσεται και τό έσωτερικό έμπόριο, που βρίσκεται στό χέρια τών ντόπιων Έβραίων, Έλλήνων και Βαλκανίων, που μεταφέρει άπό τής διάφορες έμποροπανηγύρεις όλόκληρης τής Βαλκανικής μέ τής όποιες συνδέεται ή Θεσσαλονική, όλόκληρη αυτή τήν άγροτική παραγωγή γιά τής έξαγωγές και κατανέμει τό εισαγόμενα προϊόντα γιά τή βαλκανική κατανάλωση. Η άκτίνα τού εισαγωγικού έμπορίου μέ κέντρο τή Θεσσαλονική φθάνει στό Βοριά ώς τής έμποροπανηγύρες τής περιοχής τού Δουνάβειος, Πράς Νότο ή Θεσσαλονική συνδέεται μέ τής ελλαδικές άγορές και τήν Αίγυπτο. Στήν Άνατολή μέ τήν Κωνσταντινούπολη, τή Σμύρνη, τά νησιά και τή Συρία.

Άπό τά μέσα του 18ου αιώνα, οι Έλληνες έπιφελοόμενοι άπό ευνόικες συγχρίες, άπό τούς πολέμους τής Γαλλίας και Ρωσίας έναντι τής οθωμανικής αυτοκρατορίας και τής

ευνόικές γιά τής χώρες αυτές συνθήκες, μέ τούς ειδικούς ευνόικους όρους γιά τούς έμπόρους (Συνθήκη Πασάροβιτς: 1718, συνθήκη 1729, συνθήκη Κιουτσούκ Καϊναρτζή 1774) κατάφεραν να πάρουν στα χέρια τους ένα μεγάλο μέρος τού έξωτερικού έμπορίου και νά συναγωνίζονται άποτελεσματικά τούς ξένους. Στο τέλος του 18ου αιώνα και στίς αρχές τού 19ου τά 2/3 τού έξωτερικού έμπορίου τής Θεσσαλονικής βρίσκεται στό χέρια τών Έλλήνων. Ο οίκος τών Καυτατζόγλου έχει σχεδόν έκτοπισει τό γαλλικό έμπόριο και ό Έμμανουήλ Ρίζος συνεταίριζεται μέ τό μεγάλο έμπορικό οίκο τού κόμητος Stahrenberg γιά τό χερσαίο έμπόριο μέ τήν κεντρική Εύρώπη. Η έμπορική αυτή δραστηριότητα συντελεί, μέ τή σειρά τής, στήν ανάπτυξη τής βιοτεχνίας, που άρχίζει νά ανασυγκροτείται στή Θεσσαλονική, ύστερα άπό τήν καταστροφή τής πρώτης τουρκικής κατάκτησης κι έπειτα άπό τήν εγκατάσταση στή Θεσσαλονική τών προσφύγων Έβραίων, που ένα μεγάλο μέρος τους ήτανε έμπειροι τεχνίτες, μεταλλωρύχοι, σιδηρουργοί, χαλκουργοί, ξυλουργοί, μεταξουργοί, ύφαντές κλπ. Τό σημαντικότερο τμήμα τής ύφαντουργίας παραμένει στή Θεσσαλονική στό χέρια τών Έβραίων που είχαν εξασφαλίσει ειδικά προνόμια στή άγορά τών μαλλιών έναντι τής ύποχρέωσής τους νά παραδίδουν σε όρισμένες τιμές τά ύφαντικά τους προϊόντα (άμπάδες) στό τουρκικό κράτος γιά τήν ένδυμασία τών γενειοάρων. Ένα μεγάλο μέρος τής βιοτεχνικής παραγωγής τής Μακεδονίας που βρίσκεται σκορπισμένο όχι μόνο στό άστικά κέντρα άλλα και στήν ύπαιθρο και κατανέμεται σε ένα μεγάλο πλθθος οικογενειακών μικρο-επιχειρήσεων, συγκεντρώνεται στή Θεσσαλονική όπου δημιουργούνται και κάπως σημαντικότερα έργαστήρια, ιδιαίτερα ύφαντουργεία χονδροειδών ύφασμάτων άλλα και λιτών και μεταξωτών που ήταν περιζήτητα στίς ανατολικές άγορές. Ακμάζει επίσης ή κατασκευή και ή βαφή νημάτων. Ολόκληρη όμως ή βιοτεχνική αυτή παραγωγή ύποβαθμίζεται ποιακά και άπό τόν 18ο αιώνα ή παραγωγή πέφτει συνεχώς μπροστά στό συναγωνισμό τών εισαγομένων άνάλογων, άνωτερων ποιοτικά, προϊόντων άπό τή δυτική Εύρώπη.

Η άρχαϊκή αυτή όργάνωση τής οικονομίας που στριζόταν στό προνόμια δέν επέτρεπε μεγάλες επενδύσεις και τή μεταβολή τής οικιακής βιοτεχνίας σε βιομηχανικές έπιχειρήσεις. Οι έλάχιστες προσπάθειες που έγιναν απέτυχαν. Άστόσο, ή οικονομική δραστηριότητα τής Θεσσαλονικής, που συνδέεται μέ τήν οικονομική δραστηριότητα όλόκληρης τής Βαλκανικής συνέβαλε κατά κύριο λόγο στή δημιουργία τού πρώτου πυρήνα τής Έλληνικής και διά μέσου τής τής Βαλκανικής άστικής τάξης που θά συντελέσει στήν πρώτη σημαντική διαφοροποίηση τών κοινωνικών δομών και θά προετοιμάσει τήν πολιτιστική και έθνική άρύπνιση τών Βαλκανικών λαών.

A Survey of the Economic History of Thessaloniki (4th - 19th century A.D.)

Thessaloniki was the second most important economic and political center of the Byzantine Empire, after Constantinople. Located on a crucial crossroad, the city was connected on the one hand with Constantinople and the East "via Egnatia" and with the European West through Dyrachium; and on the other with the northern provinces of the Balkans through main and secondary roads that were forming an important transportation network. This privileged position contributed to the promotion of the city to one of primary economic importance, not only in the Balkans but also in the whole empire from the 9th century onwards. Since the 4th century A.D. Thessaloniki has functioned as the warehouse and the distribution center of Balkan products. Ever later, in the 13th century, when the territory and the power of the empire has decreased, Thessaloniki will keep on playing her role in an economy with a dual character, that is, agricultural and urban.

After the turkish conquest, however, her economic significance was diminished and her population was decreased. The thriving, crowded city that in the 12th century was numbering 100,000 people was in the 16th century inhabited by only 20,000 people, an heterogenous mixture of Greeks, Turks and Jews. This phase of decline did not, however, last long and Thessaloniki, slowly but steadily, regained her old pace and rhythm and became again, in the late 18th century, a prosperous city of 60,000 people and the economic capital of the Balkans.

This mere fact has mainly contributed to the creation of the Greek middle class and consequently to its Balkan counterpart; it can also be held responsible for the first serious diversification in the social structure; and it has prepared the cultural and national awakening of the Balkan people.